

Mircea Éliade ve Türkler'in Dinlerini Araştırmadaki Önemi*

Irène MÉLIKOFF

Çev. Dr. İsmail TAŞPINAR**

Bugün hatıralarını yad ettiğimiz her iki büyük adamı da şahsen tanıma mutluluğuna ulaşma fırsatını elde etmiş birisiyim. Bunlardan bir tanesi, önemli bir uzmanı olduğu Şamanizm'e dair çalışmaları ile benim türkolog kariyerimi çok etkilemiştir. Bu yüzden ben, halk (populaire) İslâmı'ndaki şamanistik unsurlara dair konuşmayı seçtim ve bu vesileyle büyük bir üstad olan Mircea Éliade'ye entellektüel ve mânevî olarak ne kadar çok şey borçlu olduğumu dile getirmek istedim.

Gerçekten de o, bilimsel hayatımda izi silinemeyecek bir etki bırakmıştır. Mircea Éliade, benim Türk halk İslamı'na ve heterodoks, senkretik ve şamanik unsurlar içermeye özelliklerine sahip birtakım derviş tarikatlerine olan ilgimi belirlemiştir.

Mircea Éliade'nin eserlerinden istifade ederek kendimi hazırlamamış olsaydım, herhalde bu konudaki araştırmalarımı kesinlikle derinleştiremezdim. Bektaşî tarikatının kendisine dayandığı bir velî olan Hacı Bektaş'a ait rivâyetleri ilk okduğumda, bunların çocuklar için hazırlanmış hikâyeler olduğunu sandım: Güvercine dönüşmüş olan Hacı Bektaş, bir kanat çırpışıyla Orta Asya'dan kendisine rehberlik eden alevli bir ağaç dalının üzerine düştüğü bir kayanın üstüne gelip konmuştur; yol boyunca önüne taşlar yığarak veya sular fıskırtarak kendisine engel olmak isteyen yırtıcı kuşlara dönüşmüş olan diğer dervişlerin elinden kurtulmuştur. Başlangıçta bütün bunlar bana çok basit şeyler imiş gibi gelmişti.¹ Daha sonraları, kuşa dönüşen başka velîlerle de karıştım. Bunlar, dünyanın bir ucundan diğer ucuna düşünce hızıyla hareket ediyor, aynı anda

* Kaynak: Irène Mélikoff, "Mircea Éliade: L'importance de son Œuvre pour l'étude des religions des peuples turcs", *Actes du Colloque International 'Éliade-Dumezil'*, Luxembourg 1998, s. 123-129.

** MÜ İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

¹ Hacı Bektaş'ın efsanevî hikayesini anlatan eserin adı *Vilâyet-Nâme*'dir. Bu eser, modern Türkçe'ye Abdülbaki Gölpınarlı tarafından *Manâüb-i Hacı Bektaş-ı Velî 'Vilâyet-Nâme'* (İstanbul 1958) adıyla aktarılmıştır. Almanca bir tercümesi vardır: E. Gross, *Das Vilâyet-name des Haggi Bektaşch*, Leipzig 1927.

birçok yerde bulunabilme yeteneklerine sahiplerdi.² Görünürde fantastik olan bütün bu hikâyeler, çok derin bir mânevîyata ve sınırsız bir boyuta sahip bir takım anlamları dışı vurmakta idi.

Müslüman tarikatler arasına yerleştirilmesi alışkanlık olan bu tarikatın birçok noktası bana kapalı geliyordu. Meselâ, sarhoş edici içkilerin ve hattâ haşhaşın kutlamalar esnasında kendinden geçmek için kullanılması; reenkarnasyona (tecessüd) ve hatta bazı durumlarda metampsikoza (tenasüh) inanılması gibi. Ancak beni en çok şaşırtan şey, bu mezheplerin (hz.) Ali'ye tahsis ettikleri konumdu. On iki İmam Şiiliğinde (hz.) Ali, Tanrı'nın bir arkadaşı veya (Hz.) Muhammed'den hemen sonra gelen o'nun nâibi'dir. Oysa Bektaşiler'de, (hz.) Ali açıkça tanrılaştırılmakta idi ki, bu yönleri ile de ne İsmâîlîler'e ne de Şiiliğin aşırı uç mezheplerine bağlanabilirlerdi.³

İlk kez Bektaşî bir 'âşık-ozanın' "Ali'den gayri tanrı tanınmam" sözlerini söylerken işittiğimde çok heyecanlanmışım. Oysa, yirmibeş yıldır Türkiye'yi tanyordum ve orada yaşamışım, yıllık birçok seyahatlerde bulunmuşum; ancak, hiç bu kadar kafamı karıştıran bir olgu ile karşılaşmamışım. Bu mezheplerin, yarı-göçebe hattâ tamamiyle göçebe olan taşra halkının önemli bir kısmını oluşturduğunu sonraları öğrenecektim. Göçebe kökenli bir halk dînî inancı olgusu ile uğraşmam gerekiyordu. Hiçbir zaman İslam'ı özümsememiş, hâlâ İslam öncesi inançlarına ve Şamanistik adetlere sahip bir takım halk katmanları ile karşı karşıya idim. Bu özelliklerine daha sonraları cenaze merasimlerinde muttali olacaktım. Vefat olayı ne zaman gerçekleşmiş olursa olsun, hattâ defin işlemleri ülkenin mer'î kanunları gereğince yerine getirilmiş olsa dahi, bu işlemler İslâm öncesi Türkler'de olduğu gibi ilkbaharda yeniden tekrarlanıyordu.⁴ Meselâ, bunlarda, doğumdan sonraki ilk günlerde doğum yapan kadına veya yeni doğan bebeğe insan eti yiyen dişi bir cinin musallat olduğu şeklindeki 'Al basma' inancı yaygındır.⁵ Ayrıca, şubat ayının başında 'Hıdırellez Kutlaması' adıyla kutlanan ve Marco Polo tarafından 'Beyaz Kutlama' diye, Çin takviinlerine göre ise Eski Türkler'in 'yeni yılı' olarak nitelenen kutlamalar da mevcuttur.⁶

Bu heteredoks İslâm'ın sırrını çözmek yıllarımı aldı. Adım adım ilerliyordum ve her aşama benim için yeni bir keşif idi.

² Bkz. Mircea Éliade, *Le Yoga, immortalité et liberté*, Paris 1954, s.274-275; aynı yazarın, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Paris 1968 (2. Baskı), s. 350 vd. (Bu eser Şamanizm adıyla İsmet Kirkan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir; Ankara 1999).

³ Bkz. Irène Mélikoff, "Le Problème Kizilbas", *TURCICA*, VI, Paris-Strasbourg 1975, s.49-67.

⁴ Bkz. Irène Mélikoff, "Notes sur les coutumes des Alevis: à propos de quelques fêtes d'Anatolie Centrale", in "Quand le crible était dans la paille...", *Homage à Pertev Naili Boratav*, Paris 1978, ss.273-280.

⁵ Bkz. Irène Mélikoff, "L'İslam Hétérodoxe en Anatolie", *TURCICA*, XIV, 1982, s.145.

⁶ Bkz. Irène Mélikoff, "Notes sur les coutumes des Alevis", s.175-176.

Kanımcı, benim için sır kapısını aralayacak olan anahtar zaman'ın boyutunu keşfetmemdir. Yani, zaman kavramının çizgisel (linéaire) olmayacağını anlamamdır. Tabiatla içiçe ve mevsimlerin akışına uygun bir hayat süren bu insanlar için zamanın boyutu çevrimseldir (circulaire). Gündüz geceyi, baharın uyanışı kışın uykusunu ve hayat ölümü takip eder. Zaman bir çember şeklindedir veya daha doğru bir ifadeyle ruhun kendi varoluş çevrimini yeniden takip etmesini sağlayacak (helezonik) bir spiral şeklindedir. Bütün bunların bana aşikâr hale gelmesi, *Mythe de l'Eternel Retour* adlı eseri okuduktan sonra oldu.

Zamanın bu çevrimsel kavrayışı ile birlikte, eşyaya bakışım yeni bir boyut kazandı. Reenkarnasyon fikri şu halde bana çok tabii bir sonuç olarak görünüyordu.

Arketipler ve kozmik çevrimler teorisi, benim, Öteki-Âlem'de (Au-Delà) ve zamanın dışında meydana gelmiş olan olayların yeryüzüne yansıtıldığı ve mitosların yeniden üretildiği Bektaşîler'deki dînî âyinlerin anlamını kavramamı sağladı.

[Şamanizm'deki]sihirli uçuş (le vol magique),⁷ benim kuşlarla ilgili sembolizmi ve kuşa dönüşmenin anlamını kavramama yardımcı oluyordu.⁸ Kutlamalar esnasında icrâ edilen çember şeklindeki âyin dansı [semah], tanrının sembolü olan 'turna' adındaki kuşun uçuşunu temsil etmektedir.⁹ Bu dansın [semah] maksadı, vecd haline geçmektir; yani, insanî durumun (condition) aşılmasıdır.

Teaddüd-i suver [aynı anda birkaç yerde bulunabilme] yeteneğine sahip ve lîlere dair rivayetler ve düşünme hızıyla bir yerden bir yere gidebilme, bende yeni bir anlama kavuşuyordu. Artık, ne Hacı Bektaş'ın düşünce vasıtasıyla Mekke'ye gidişi ne de rüyasında hac ibâdetini yerine getirmesi ile ilgili anlatılan efsaneler bana saçma geliyordu.

MİRCEA ÉLIADE, ŞAMANİZM'DEKİ OLGULARIN TAMAMINI DETAYLARINA KADAR ARAŞTIRMUŞTUR. ONUN ESERLERİNİ OKUYANLAR, ŞAMANİZM'DEKİ TEKNİKLERİ VE YAPILARI BİLİRLER. Ben burada, bu fenomenlerden heteredoks İslâm'da, özellikle de bir halk tarikatı olan Bektaşî dervişlerinde bulunanlardan bazılarını ele alacağım.¹⁰

Anadolu'daki halk dini, öncelikli olarak (hz.) Ali'ye saygılarından ötürü aşığılayıcı ve yanlış bir adlandırma ile Alevî diye isimlendirilen Bektaşîler tarafından

⁷ Mircea Éliade, *Le Chamanisme*, s. 372-375; a.mlf. *Le Yoga*, s.322-325; Jean Biès, "Chamanisme et Littérature", *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*, Paris 1978, s.258-260.

⁸ Bkz. Mircea Éliade, *Le Chamanisme*, s.136-137, 350-352, 358-359; Jean Biès, "Chamanisme et Littérature", s.258-260.

⁹ Alevî-Bektaşî nefeslerinde sıkça kullanılan *turna*, [hz.] Ali'ye ait sembollerden bir tanesidir. Meselâ, Alevî-Bektaşî şairlerin en büyüklerinden biri olan Pir Sultan Abdal'ın şiirlerine bkz.: *Pir Sultan Abdal, Hayatı ve Şiirleri*, derleyen S.Y., İstanbul 1972, s.25; *Pir Sultan Abdal*, ed. Cahit Öztelli, İstanbul 1971, s.95, vb.

¹⁰ Bektaşî Tarikatı'ne dair yazılmış en iyi monografik çalışma John K. Birge'ye ait olanıdır, *The Bektashi Order of Dervishes*, Londres-Hartford (Conn.) 1937.

temsil edilmektedir.¹¹ Kendilerini 13. yüzyılda İç Anadolu'da bugünkü adıyla Hacı Bektaş olan Suluca Kara Höyük'de yaşamış bir halk dîni önderi olan Hacı Bektaş'a bağlı sayarlar. Türbesi orada bulunmaktadır. Bu vesileyle şunu da hemen belirtelim ki burası, Nevşehir'deki kayalara oyulmuş vaziyetteki kiliselere yakın bir yerdedir ve bu yerler asırlar boyu heteredoks inançların peş peşe yer aldığı bir merkez konumundadır. Bektaşiliğin merkezi olan bu yer, aynı zamanda, Bizans döneminde pavlusçu heterodoksinin de ortaya çıktığı bölgedir. Hacı Bektaş, İslâm'ı taşrada ve göçebe halk arasında yayan halk dîni önderleri olan babalardandı. Bu söz konusu İslâm, içerisinde İslâm öncesi ve şamanik birtakım kavramlar ve gelenekleri de barındırmakta idi. Zira, kabile hayatını sürdürmekte olan topluluklar eski inançları ve Orta Asya'daki geçmişleri ile olan bağlarını henüz koparmamışlardı. Başlarındaki yeni dîni önderler, sadece eski şamanların veya kam-ozanların yerini almıştı - kam-ozan, şaman kelimesinin Türkçe'deki karşılığıdır. Eski kam-ozanlar gibi, müslümanlaşmış olan babalar da halk üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Onların, mucize gösterebileceklerine inanılmaktaydı. Onlar, sadece mânevî önderler değil aynı zamanda birer türkücü, müzisyen, gelenekteki destanları ve şifâhî olarak aktarılan şiirleri de bilen kimselerdir.

Her ne kadar İslâm'ı kabul etmiş olsalar dahi, bu kimseler reenkarnasyona ve tanrının insan suretinde tecellisine 'îman etmeye devam ediyorlardı. İslâmî bir kisveye bürünmüş olan bu tecellinin adı 'Ali' idi. Ancak Ali, her şeyden önce bir güneş tanrısının hatırasını temsil etmekteydi: O, eski Türkler'in semavî-tanrısı olan Gök-Tengri'dir. Hacı Bektaş, onun bedenlenmiş (reenkarne) şeklidir. Hacı Bektaş, bir güvercine dönüşmek suretiyle Orta Asya'dan gelmiştir. Bu göç, 13.yy.'ın ikinci çeyreğinde Harezmi ve Mâveraünnehir'in büyük kültür merkezlerini âdeta bir tufan gibi kasıp kavuran Moğol istilası karşısında oradaki halkların kaçışının hatırası ile bağlantılıdır. Bu dönemde, birçok derviş Anadolu Selçukluları hanedanlığının hüküm sürdüğü Anadolu'ya sığınmışlardı. Bu dervişler arasında âlim olanlar vardı: Meselâ, Mevlevîlik veya 'Sema Eden Dervişler Tarikati'nin kurucusu sayılan meşhur Celaleddin Rûmî, bu göç eden âlimlerdendir. Hacı Bektaş, bu göçün avam yüzünü temsil eder. Onun Anadolu'ya gelişi ile bağlantılı olan kuş (ornithologique) sembolizmi, şamanik bir özelliği hatırlatmaktadır. Bu sembolizmin sihirli uçuş sembolizmiyle ilişkisi vardır. Uçma gücü, kuş suretindeki ruhun mitolojik temsili ile alâkalıdır.¹² Böylece, eski Türkler ölümünden sonra ruhun kuşa dönüştüğüne ve 'uçtuğuna' inanırdı. Bir kimsenin öldüğünü söylemek için: 'o uçtu' denirdi. Cennet'in Türkçe [eski] adı Uçmak'tır.

¹¹ Bkz. Irène Mélikoff, "Le Problème Kizilbas", a.y.

¹² B Mircea Éliade, *Le Chamanisme*, s. 372-375; a.mlf. *Le Yoga*, s.322-325; Jean Biès, "Chamanisme et Littérature", *Cahiers de l'Herne: Mircea Eliade*, Paris 1978, s.258-260.

Sihirli uçuş, kam-ozanın ve daha sonraları da babanın sahip olduğu ayrıcalıklı bir unsur olan vecd ve kendinden geçme halinin bir ifadesi olarak kalmıştır. Daire çizme şeklindeki dans [semah], bu hali elde etmek için yapılan ön hazırlıklardır. Bektaşîler'in âyin dansları [semah], kuşlara ait bir özelliğe sahiptir; zira burada turnanın uçuşu taklit edilmektedir.

Ancak, sırların anlaşılması için gerekli olan profan insanî durumun aşıldığı bu vecd hali, her zaman kendiliğinden elde edilemez. Bunun için, vecde girmeyi sağlayacak bir takım sun'î araçlara başvurulur: Şarap veya rakı içmek ya da haşhaş kullanmak gibi. Orta Asya'daki şaman gibi Bektaşî babası da bunun için bir takım çarelere başvurmaktadır.

İnsanî durumu aşmayı başaran baba, artık zamanın başlangıcına gidebilir. Böylece o, zaman ve mekânın dışında vuku bulmuş birtakım sırları yaşayabilir ve yaşatabilir. Öyle ki, bunların yeryüzündeki temsilleri Âyîn-i Cem denen Bektaşîlerin âyin'ini meydana getirir. Bu âyin, ortam müsait olduğunda her hafta tekrarlanır. Ancak, dervişlere ait âyinlerin tamamı 1925'de Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye'yi laik ilân etmesi ile birlikte yasaklanmıştır. Ayrıca, bu âyinler yerine getirilmek istendiğinde çok gizli, geceleri, metruk bir yerde, genellikle de şahsî evlerde icrâ edilir. Kırılarda, âyinler kasım ayı ile mayıs ayları arasında, yani tarlalarda çalışmanın olmadığı zamanlarda icrâ edilir.

Âyininin kendisi bazı sırlarla örülüdür. İntisap edilmeden bu âyinelere iştirak edilemez. Bu sır, toplanmaların heterodoks karakteri ile açıklanır: kadınlar erkeklerle birlikte iştirak eder; kadınların başlarında örtü yoktur; ayinlerin icrasını müteakiben birlikte yenilen yemekte, bazı bölgelerde ise âyin esnâsında alkollü içecekler kullanılır.¹³ Bütün bu yapılanlar bazı iftiralara neden olmuştur: Bektaşîler, toplu fuhuşların işlendiği birtakım gece toplantıları düzenlemekle suçlanmışlardır. Bu yüzden, asırlar boyunca kötü muamelelerle karşı karşıya kalmışlardır.

Âyîn-i Cem, 'öteki-âlem'de meydana gelmiş olan bir takım âyinlerin yeryüzünde tekrarıdır. Genellikle baba'nın kendisi olan ozan, türkü söyleyerek ve geleneksel telli çalgı olan sazıyla buna eşlik etmek suretiyle bu hali yeniden yaşatır. O, âlemin başlangıcı mitosunu yeniden canlandırır: Baş melek Cebrail [a.s.], bir kuş misali kaos boyunca arşın etrafında yüzyıllardır uçmaktadır. Bu durum, kendisine gelen ilâhî bir ilham vesilesiyle "Sen kimsin?" sorusuna "Sen Hâlik'sin, ben ise Mahluk" cevabını vermesi gerektiğini anlayana kadar sürer.

Daha sonra topluluk, Hz. Peygamber'in gece yolculuğu olan Mîrac'da gerçekleşen ve bir semâvî âyin arketipi olan 'Kırklar Şöleni'ni yeniden yaşar: Baş

¹³ Ayinler esnâsında alkollü içkilerin kullanılması, özellikle Bulgaristan'daki Deli Orman Kızılbaşları'nca uygulanmaktadır.

melek Cebrâil [a.s.], [Hz.] Muhammed'i yedi kat Semâya götürdü ve ona perdenin arkasından Allah'ın sesini işittiği arş-ı a'la'yı ziyaret ettirdi. Daha sonra [Hz.] Peygamber, [hz.] Ali'nin başkanlık ettiği kırklar şöleni'ne katılır, ancak onu tanımaz. Bu Şölen esnasında [Hz.] Peygamber, hem bazı tarikatlerde hem de fütüvvet teşkilâtlarında çok önemli bir yere sahip olan birisi tarafından kendisine getirilen bir üzüm tanesini sıkar: Bu kişi, ortaçağdaki meslek erbabının kurduğu fütüvvetlerin geleneksel başkanı olan Selmân-ı Farisî'dir.¹⁴ [Hz.] Peygamber, bu üzüm tanesinden kırkları sarhoş edecek şerbeti süzer. Bu şerbeti içen kırklar, vecd haline girerler ve bellerini bir kemer ile sıktıktan sonra başlarlar dönmeye. Ozan, bu aşkın hali terennüm etmeye başlar başlamaz, topluluk ayağa kalkar ve semaha katılmak isteyenler bellerini bir kayış ile sardıktan sonra dönmeye başlarlar.

Burada şamanik unsurlar ile ilgili açıklamalarda bulunacağım için, âyinin diğer evrelerine geçiyorum: Kerbelâ'da İmam Hüseyin'in, ailesi ve taraftarlarının katledilmesinin hatırlanması, ve [hz.] Ali'nin tanrı olduğunu ilan eden bir takım formüllerin okunduğu önemli bir an olan tevhidin icrası. Bu tevhid esnasında, topluluk tam bir histerik hezeyanın yaşandığı bir hal alacak tarzda kendinden geçer. İşte, 15. ve 16. yüzyıllarda eklenen bu Şifî üstyapılar nedeniyle Bektaşî Tarikati Şifîliğe aitmiş gibi değerlendirilmiştir.

Âyinin sonunda, kurban edilen –genellikle horoz veya koyun, ya da her ikisi birden- hayvanın eti birlikte yenir. Bu yemek yeme işlemleri horoz ötene kadar veya ayinin başında yakılan ve âyinde kullanılan kandiller sönene kadar devam eder. Bu yüzden, bu yapıları kötü gören kimseler tarafından bu ayine 'Mum söndü' [ayini] denir.

Bu birkaç örnekle de olsa, Mircea Éliade'nin benim çalışmalarımı nasıl etkilediğini ortaya koymaya çalıştım. Onu tanımak benim için hem entellektüel hem de ruhî bir zenginlik olmuştur. Şâyet, Batınlığa olan zevkimin de yönlendirmesiyle tarikatleri araştırmak için destanları araştırmaktan vazgeçtimse, bunun büyük çapta sorumlusu Mircea Éliade'dir. Özellikle, belli belirsiz bir adlandırmayla 'aşırı Şifîlik' diye adlandırılan mezheplerin kendisine bağlandığı sufiliğin heteredoks ve senkretist dallarına olan meylimde onun payı büyük olmuştur. Bu mezhepler, tanrının insan suretinde tecelli edişine, ruhların transmigrasyonuna (ruhgöçüne), ebedî dönüş mitosuna, semavî arketiplere ve kozmik çevrimlere olan inançları sebebiyle şamanik bir özün açık etkisini taşıyan bir karaktere sahiptirler.

¹⁴ Bu mesele, Louis Massignon'un baş yapıt araştırmalarından birisinin konusunu teşkil etmiştir, "La futuwwa ou pacte d'honneur artisanal entre les travailleurs musulmans au Moyen Age", *La Nouvelle Clío*, Bruxelles 1952, s.171-198.

Makalemi, birçok kez karşılaşma mutluluğuna erdiğim ve kendisine derin bir hayranlık duyduğum o insanın imgesini hatırlatarak bitirmek istiyorum. Son karşılaşmamızda, bende büyük bir şaşkınlığa sebep olacak, bilimsel eserinin kendi gözünde talî bir öneme sahip olduğunu söylemişti. Onun için önemli olan, romancı olarak yazdığı eserlerdi: Gerçekten o, günümüz Romen edebiyatının önemli yazarlarından birisi idi.

Ondan bana kalan hatıra, seçkin, kültürel derinliğe ve inceliğe sahip, ummun üstünde bir zekâyâ sahip bir şahsiyetin resmidir. Benim için bu imge, kendisine benzemek istenilecek bir insan idealini temsil etmektedir.